
DUNÁS-VARGA Ildikó – KRAICINÉ Szokoly Mária

Fogyatékossgal élő hallgatók a felsőoktatásban – részvétel és a tanulás támogatásának gyakorlata

Bevezetés

Az élethosszig tartó tanulás kiterjesztésének sürgető követelménye ráirányította a figyelmet a fogyatékossgal élő személyek oktatásban-képzésben való részvételére, így a felsőoktatásban tanulóokra. A fogyatékossgal élő személyek tanulási életútja jellemzően akadályokkal, tanulási kudarcokkal teli, munkaerőpiaci lehetőségeik korlátozottak, amely összefügg a fogyatékossgal típusával és súlyosságával, illetve a fogyatékossgal kapcsolatos információhiánnyal és sztereotípiákkal (Botha & Leah, 2020; Nota, Santilli, Ginevra & Soresi, 2014; Tardos, 2015). Mindez tapasztalható a magasan képzett, diplomával rendelkező fogyatékossgal élő személyek esetében is (Bauer & Niehaus, 2013; Hrabéczy, 2022).

Napjainkban a fogyatékossgal élő hallgatók száma nem éri el az összhallgatói létszám egy százalékát hazánkban (Petri & Markos, 2021). A fogyatékossgal típusa szerint a legutóbbi tanév adatai alapján regisztrált fogyatékossgal élő hallgatóként legmagasabb arányban a pszichés fejlődési zavart mutató és a mozgáskorlátozott hallgatók jelen a felsőoktatásban. Az adatok kapcsán fontos megjegyezni, hogy valószínűsíthető, hogy többen vannak, mint amennyiről a hivatalos statisztikák szólnak, mert a fogyatékossgal élő hallgató az adatbázisban csak abban az esetben jelenik meg, ha ezt jelzi és igazolja (2011. évi CCIV. törvény; Barakonyi & Pankász, 2019).

A fogyatékossgal élő hallgatók jelenléte a felsőoktatásban nemcsak az érintett hallgatók egyéni sikeressége szempontjából fontos, hanem a társadalmi inklúzió, a befogadás szempontjából is. Az egyetemi évek jelentik ugyanis a fiatal felnőttek szocializációjának talán legérzékenyebb időszakát, amikor szakmai identitásuk, értékrendjük, kapcsolati tőkéjük megalapozódik, ezt viszik magukkal a munka világába, ahol előbb-utóbb vezetőként a társadalom modellértékű szereplői, döntéshozói lehetnek. Az esélyegyenlőség szempontjából tehát fontos, hogy a hallgatók inkluzív egyetemi környezetben készüljenek pályájukra, fogyatékossgal élő hallgatótársaikkal együtt élve, tanulva, így az elfogadás és befogadás is megalapozódhat, megerősödhet (Pusztai & Szabó 2014).

A fogyatékossgal, mint sajátos tanulási helyzet és támogatási igény

Hazánkban a fogyatékossgal, mint fogalom¹, illetve a fogyatékossgal élő társadalmi csoport meghatározása nem egységes, nincs konzekvens fogalomhasználat sem a közbeszédben - ahol a szóhasználat változatos képet mutat (fogyatékos, fogyatékkal élő, fogyatékossgal élő, rokkant, sérült, beteg stb.) -, sem a jogalkotásban. A sokféle szóhasználat nehezíti a nemzetközi fogalomhasználat, statisztikával és kutatással történő összevetést is. A hazai szabályozókat a Magyarország által 2007-ben ratifikált Fogyatékossgal élő személyek jogairól szóló ENSZ-egyezmény (továbbiakban CRPD) határozza meg (United Nations, 2006).

Sajnálatos módon az Alaptörvény XV. cikkének (5) pontja a „fogyatékkal élő” kifejezést használja, pedig a 2012. évi, a *Munka méltósága* c. projekt keretében lezajlott ombudsmani vizsgálata fogyatékos személy vagy fogyatékossgal élő személy fogalom használatát javasolta, függetlenül a használat szakpolitikai területétől és szervezetétől (Haidegger & Kozicz, 2013). A Fogyatékos személyek jogairól és esélyegyenlőségük biztosításáról szóló 1998. évi XXVI. törvény (továbbiakban: Fot.)² 4.§. (a) pontja

¹ A fogyatékossgal értelmezésének, modelljeinek történelmi és aktuális áttekintésétől jelen tanulmányban eltekintünk, több szerző munkájában lehet bővebben erről olvasni, lásd például Könczei és Hernádi (2011).

² A Fot. 2013. 06.01-i módosítását megelőzően némiképp másként értelmezte a fogyatékossgal, például nem volt benne a pszichoszociális fogyatékossgal.

a fogyatékos személy meghatározása³ összhangba került a CRPD-vel, amely kimondja, hogy „*Fogyatékossgal élő személy minden olyan személy, aki hosszan tartó fizikai, értelmi, szellemi (az angol eredetiben mentális) vagy érzékszervi károsodással él, amely számos egyéb akadállyal együtt korlátozhatja az adott személy teljes, hatékony és másokkal egyenlő társadalmi szerepvállalását.*” (United Nations, 2006. 1.cikk, p.2).

A nemzeti köznevelésről szóló törvény (2011. évi CXCV. tv, továbbiakban Nktv.) és a 15/2013. (II. 26.) EMMI rendelet, továbbá a hozzájuk kapcsolódó szabályozók a sajátos nevelési igény (továbbiakban SNI) kifejezést alkalmazzák.⁴

A 2011. évi CCIV. törvény a nemzeti felsőoktatásról⁵ (továbbiakban Nftv.) 108.§. 6. pont szerint „*fogyatékossgal élő hallgató (jelentkező): aki mozgásszervi, érzékszervi vagy beszéd fogyatékos, több fogyatékossgal együttes előfordulása esetén halmozottan fogyatékos, autizmus spektrum zavarral vagy egyéb pszichés fejlődési zavarral (súlyos tanulási, figyelem- vagy magatartásszabályozási zavarral) küzd.*”

A sajátos tanulási-tanítási igény (STI) és a sajátos tanulási igényű felnőtt fogalma is megjelent az andragógia területén. Sajátos tanulási igényű felnőtt az a személy, aki felnőttkori eltérő (szociokulturális vagy életkori vagy fogyatékossgából adódó) tanulási szükségletei miatt hátrányt szenved a munka és tanulás világában (Kraiciné, 2013). Korábban Gordosné (2004) a gyógypedagógia társ-, és határtudományi kapcsolódása mentén a gyógypedagógiai andragógia tudományterületét is azonosította, felhívva a figyelmet a *fogyatékossgal élő személyek kísérésének felnőttkorra is kiterjedő relevanciájára, a gyógypedagógia és az andragógia szakmaközi, tudományközi együttműködésére.*

A „képzési olló” erőteljesen érinti a fogyatékossgal élő személyeket. A végzettség középfokú vagy magasabb szintje általában pozitívan befolyásolja a munkaerőpiaci lehetőségeket, ez az összefüggés azonban a fogyatékossgal élő személyek körében hazánkban nem igazolható, a közép- és felsőfokú végzettségű fogyatékossgal élő személyek gyakran alulfoglalkoztatottak (Dunás-Varga, 2020, 2021).

A fogyatékossgal élő személyek támogatási igényének, szükségletének értelmezését és kielégítésének lehetőségét számos tényező befolyásolja: így az egyén mindennapi életvitele, az igény kielégítéséhez a korszerű infokommunikációs és épített környezet elérhetősége (hozzáférhetőség), továbbá az, hogy megvan-e ennek az igénynek kielégítésére a szándék és a lehetőség az intézmény, szervezet oldaláról. Mindezek alapvető fontosságúak mind az oktatás-képzés, mind a munkaerőpiaci és az életviteli sikeresség szempontjából.

Az oktatáshoz és képzéshez való hozzáférés, a tanulás támogatásának fontossága

Az Európai Bizottság 2010-ben felhívta a tagországok figyelmét arra, hogy a fogyatékos gyermekek többségi oktatáshoz való hozzáférése általában akadályozott, ami szegregatív oktatást jelent, és nem tesz eleget a CRPD-ben megfogalmazottaknak. A Stratégia a fogyatékossgal élő személyek jogainak érvényre juttatásáért (2021–2030) c. dokumentum szerint „*A tagállamok feladata, hogy oktatási és képzési politikáikat hozzáigazítsák a fogyatékossgal élő személyek szükségleteihez, a fogyatékossgal élő személyek jogairól szóló ENSZ-egyezménnyel összhangban. (...) Az általános*

³ Fogyatékos személy: az a személy, aki tartósan vagy véglegesen olyan érzékszervi, kommunikációs, fizikai, értelmi, pszichoszociális károsodással – illetve ezek bármilyen halmozódásával – él, amely a környezeti, társadalmi és egyéb jelentős akadályokkal kölcsönhatásban a hatékony és másokkal egyenlő társadalmi részvételt korlátozza vagy gátolja.”

⁴ E szerint „sajátos nevelési igényű gyermek, tanuló: az a különleges bánásmódot igénylő gyermek, tanuló, aki a szakértői bizottság szakértői véleménye alapján mozgásszervi, érzékszervi (látási, hallási), értelmi vagy beszéd fogyatékos, több fogyatékossgal együttes előfordulása esetén halmozottan fogyatékos, autizmus spektrum zavarral vagy egyéb pszichés fejlődési zavarral (súlyos tanulási, figyelem- vagy magatartásszabályozási zavarral) küzd” (Nktv., 4. §. 25.).

⁵ Érdekeség, hogy a korábbi törvény, a 2005. évi CXXXIX. törvény a felsőoktatásról 147.§. 8. pontja szerint „az a hallgató, aki testi, érzékszervi, értelmi, beszéd fogyatékos, autista, pszichés fejlődési zavarai miatt a tanulási folyamatban tartósan és súlyosan akadályozott (például: dyslexia, dysgraphia, dyscalculia, mutizmus)”. Látható, hogy korábban elvi lehetősége volt egy értelmi fogyatékos személynek is arra, hogy a felsőoktatásban fogyatékossgal élő hallgatóként jelenjen meg. A 2011. évi módosításban már nincs benne, azonban kiegészült a halmozott fogyatékossgal és a tanulási, figyelem- vagy magatartásszabályozási zavarral.

szakképzéshez való hozzáférés joga ellenére a speciális szakiskolákba küldött, fogyatékossgal élő fiatalok aránya magas. Ez gyakran az akadálymentesség és az észszerű alkalmazkodás általános hiányának, valamint a fogyatékossgal élő tanulók általános szakképzési környezetben nyújtott elégtelen támogatásának tudható be. A nyitott munkaerőpiacra való átállás nehezebb, mint a hagyományos oktatási intézményekből. (Európai Bizottság, 2021, 8. pont).

E jelenségek háttérében a fogyatékos személyekkel kapcsolatos attitűdök is szerepet játszanak. Magyarországi vizsgálatok szerint a nem SNI-tanulók befogadó és elfogadó attitűdje alacsony mértékű (Pongrácz, 2017) a pedagógusok elfogadó attitűdje pedig a középsúlyosan és súlyosan értelmi fogyatékos tanulóknál a legalacsonyabb (Fischer, 2009). A pedagógusok legkevesbé oktathatóknak az autizmussal és pszichés fejlődési zavarral élő tanulókat tartják (Szabó, 2016). Hasonló a helyzet a kelet-európai, volt szocialista országokban is, ahol a pedagógusok elfogadó attitűdjének mértéke a fogyatékossgal súlyosságától függ (Stepaniuk, 2019).

A hazai felsőoktatásban a fogyatékossgal élő hallgatók helyzetét több akadályozó tényező is nehezíti. Fazekas (2018) szerint ezek a következők: „1) az épített fizikai környezettel és a közlekedési infrastruktúrával összefüggő fizikai akadályok; (2) jogi természetű akadályok; (3) tanulásszervezési, oktatástechnikai, oktatás-módszertani akadályok (oktatási és tanulási környezetben jelentkező akadályok); (4) társadalmi elfogadással, társadalmi attitűddel összefüggő akadályok” (p. 151).

Az oktatásban-képzésben való részvétel jellemzői

Köznevelés

Hazai szerzők (Fehérvári & Tomasz, 2015; Bazsalya & Hörich, 2021) elmúlt években végzett elemzései felhívták a figyelmet az iskolai egyenlőtlenségek, a hátrányos helyzet és sajátos nevelési igény jelenségkörének fontosságára. **A hátrányos helyzetű és az SNI-tanulók létszáma az óvodától a középfokú oktatásig intézménytípusonként változó, legmagasabb az arányuk a szakiskolában és a készségfejlesztő iskolában.** (Oktatási Hivatal, 2021a, 2021b). Tovább színezi a helyzetet, hogy az arányok egyaránt különböznek a fenntartó (állami, egyházi és alapítványi) és a lokális (régió vagy megye) szinten. **A tapasztalható szegregáció újratermeli az egyenlőtlenségeket, a meglévő társadalmi különbségeket** (Bazsalya & Hörich, 2021).

Szellő (2015) kiemeli, hogy hazánkban az SNI-fiatalok számára nincs megfelelő pályaorientáció, az anyagi és földrajzi lehetőségek a mérvadóak. Török (2016) a pályadöntési éhhatékonyság tekintetében megállapította, hogy **az SNI-tanulók körében az alacsony érték nem elsősorban a fogyatékossgal függ össze, hanem a szolgáltatások hiányával, az akadályokkal és gyengébb iskolai teljesítménnyel.**

A középfokú oktatás szintjén a 2019. évi LXXX. törvény számos változást hozott. A 2020/2021. tanévtől felmenő rendszerben megváltozó iskolatípusok (szakközépiskola helyett szakképző iskola, szakgimnázium helyett technikum) nemcsak elnevezésükben, hanem szerkezetükben és tevékenységük tartalmában is változást hoztak.

Az Oktatási Hivatal 2020/2021. tanévi adatai alapján megállapítható (Oktatási Hivatal, 2021a, 2021b), **hogy a hátrányos helyzet és a sajátos nevelési igény nem mindig jár együtt.** A statisztikai adatok szerint a hátrányos helyzet és SNI-státusz a megyék többségében változó, van ahol együtt jár a két jelenség, van ahol nem. Az adatok szerint a hátrányos és hamozottan hátrányos helyzetű gyermekek és tanulók száma jelentősen magasabb Borsod-Abaúj-Zemplén, Hajdú-Bihar illetve Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében, mint Győr-Moson-Sopron, Veszprém és Vas megyében. **Az SNI-tanulók száma Bács-Kiskun, Budapest és Győr-Moson-Sopron megyékben a legmagasabb, tehát nem azokban a megyékben, ahol a hátrányos helyzetű gyermekek és tanulók száma a legmagasabb.** Iskolatípusok szerint 2019/2020-ig⁶ a kép változatos, jellemzően magas az SNI-tanulók száma a specifikált intézménytípusokban (szakiskola, készségfejlesztő iskola), hasonlóképpen magas a kifutó szakközépiskolákban és szakképző iskolákban. A technikumokban (korábban szakgimnáziumok) az

⁶ 2019/2020. tanévet követően bizonyos adatkörök már nem az Oktatási Hivatal kezelésébe, hanem a szakképzésért felelős minisztérium hatáskörébe kerültek.

évek alatt csökkent a hátrányos helyzetű tanulók száma, viszont növekedett az SNI tanulók száma, ahová legnagyobb arányban az enyhén értelmi fogyatékos, nagyothalló, beszéd fogyatékos és autizmussal élő fiatalok járnak. A gimnáziumokban a vizsgált öt tanév alatt emelkedett az SNI tanulók száma, 2020/2021. tanévben 769 fővel voltak többen mint 2016/2017. tanévben. Az adatok szerint a gimnáziumban tanuló SNI-fiatalok 58,2 százalékára volt jellemző az egyéb pszichés fejlődési zavar (súlyos magatartás-szabályozás/figyelemzavar/tanulási zavar).

Az iskolatípusok közötti összehasonlítás azt mutatja, hogy amíg a SNI tanulók aránya a szakiskolában és a készségfejlesztő iskolában 100 százalék, addig a gimnáziumban mindösszesen 1,4 százalék. A teljes középiskolai tanulói populációt tekintve 5,4 százalék az SNI tanulók aránya, míg 5,02 százalék a hátrányos és a halmozottan hátrányos helyzetű tanulók aránya.

Fontos megjegyezni, hogy a statisztikai rendszerek összehasonlításának nehézsége, olykor lehetetlensége miatt a hátrányos helyzet és a sajátos nevelési igény között csak közvetett összefüggést lehet megállapítani. Ennek ellenére az elvégzett elemzési eredmények megerősítik azt a tapasztalatot, hogy **a hátrányos helyzet és a fogyatékoság hatással van, befolyásolja az oktatási-képzési és foglalkoztatási lehetőségek igénybevételét, s a felzárkóztatás érdekében rendszerszintű beavatkozásokat igényelne.**

Felsőoktatás

A felsőoktatásban jellemző a fogyatékosággal élő hallgatók jelentkezési és részvételi aránya igen alacsony, utóbbi nem éri el az összhallgatói létszám egy százalékát. Mindez annak ellenére így van, hogy a fogyatékosággal élő hallgatói létszám folyamatos, kismértékű növekedést mutat, amelyet a felvételi eljárás során szerezhető plusz pontok rendszere is elősegít (Oktatási Hivatal, 2021c).

A magyar fogyatékosággal élő hallgatók alacsony felsőoktatási részvételi aránya **messze elmarad az uniós arányoktól és elvárásoktól.** A 2021. évi „Stratégia a fogyatékosággal élő személyek jogainak érvényre juttatásáért” (2021–2030) c. dokumentum szerint *az EU-ban a fogyatékosággal élő személyek 29,4 százaléka szerez felsőfokú végzettséget,* szemben a nemfogyatékos személyek 43,8 százalékával (Európai Bizottság, 2021, 11. pont).

A korábbi évek magyarországi adatai pozitív tendenciát mutatnak, a felvételt nyert fogyatékosággal élő hallgatók száma folyamatosan növekszik. Míg a 2006/2007-es tanévben 590 regisztrált fogyatékosággal élő hallgató tanult a felsőoktatásban, ez a szám a 2014/2015 tanévre mintegy megháromszorozódott, 2025 főre növekedett (Horváth, 2015), majd a 2016/2017. tanévben 2985 főre (MPME, 2017), a 2020/2021. tanévben 3259 főre növekedett. (Petri & Markos, 2021).

Barakonyi és Pankász (2019) 1454 hallgató helyzetéről kaptak információt a 2017/2018. tanévi, 20 felsőoktatási intézményt érintő kutatásukban. Fogyatékosági típus tekintetében a mintába került fogyatékosággal élő hallgatók közül a pszichés fejlődési zavar és a mozgáskorlátozottság (65,8 és 10,5 százalék) volt a legnagyobb arányú. Hasonló eredményre jutott Petri és Markos (2021) is, akik szerint az 2020/2021. tanévben magát fogyatékosággal élő személynek valló 3259 fő hallgató közül legtöbben a pszichés fejlődési zavarral élő (71%) és a mozgáskorlátozott (8,9%) hallgatók voltak, míg legkisebb arányban a halmozottan fogyatékos hallgatók voltak jelen, a 2020/2021. tanévben összesen 33 fő.

Az arányok áttekintésekor fontos figyelembe venni azt is, hogy a statisztikai adatoknál vélhetően több a felsőoktatásban fogyatékosággal élő, érintett hallgató, mert csak ők csak abban az esetben jelennek meg az adott egyetem erre vonatkozó központi adatbázisában, ha ezt jelzik és igazolják, ezt azonban feltételezhetően, nem minden érintett teszi meg⁷.

⁷ A fel nem vállalás/rejtőzködés hátterének több oka is lehet, összefüggésben a fogyatékoság súlyosságával és területével (életminőségre, mindennapi életre gyakorolt hatásával), ez azonban további kutatást igényel, melyre Hrabéczy & Pusztai (2020) is felhívja a figyelmet.

Végzettség és foglalkoztatottság összefüggése fogyatékossgal élő személyek esetében hazánkban

A fogyatékossgal élő személyek oktatáshoz való hozzáférése nemcsak emberi jogi szempontból, hanem a későbbi életút, a foglalkoztatás szempontjából is fontos állomás. Dunás-Varga (2021) felhívta a figyelmet arra, hogy általában végzettség szintje és típusa nagymértékben befolyásolja a későbbi munkalehetőségeket, a tartós munkavállalást. Hazánkban ez egyfajta „védettséget” jelenthet, különösen igaz ez az érettségi nélküli szakmai végzettség (szakmunkás végzettség), érettségi és szakmai végzettség, továbbá felsőfokú végzettség esetén. Az iskolázottság foglalkoztatásra gyakorolt pozitív hatását igazolják a KSH statisztikai adatai is (KSH, 2021a, 2021b), valamint az Állami Számvevőszék (2020) jelentése a Covid-19 első hulláma idején tapasztalat foglalkoztatási helyzetről.⁸

A fogyatékossgal élő személyek esetében a végzettség és foglalkoztatás nem mutat összefüggést a nemfogyatékos személyekéhez képest (Bodorné & Parádi, 2019; Dunás-Varga, 2021). A fogyatékossgal élő személyek hátrányban vannak, alacsonyabb számban jelen a az oktatás egyes szintjein és a munkaerőpiacon, mint a nem fogyatékossgal élő személyek, ezt a különböző adatfelvételek adatai is bizonyítják, így a KSH népszámlálási és mikrocenzus (KSH, 2011a, 2011b, 2011c, 2018), valamint az Eurostat (2015) adatai is. Ezt a jelenséget megerősítik Magyarországon Hangya (2019), nemzetközi szinten Lysaght, Šiška & Koenig (2015) és Bell (2019) vizsgálati eredményei is. A statisztikai adatokból kitűnik, hogy **a fogyatékossgal élő személyek esetében a formális végzettség és a foglalkoztatás nem mutat jelentős mértékben összefüggést – szemben a nem fogyatékossgal élő személyeknél tapasztaltakkal.** A Stratégia a fogyatékossgal élő személyek jogainak érvényre juttatásáért (2021–2030) c. dokumentum szerint *„A fogyatékossgal élő és a fogyatékossgal nem rendelkező személyek foglalkoztatottsági szintje közötti különbség továbbra is jelentős: a fogyatékossgal élő személyek foglalkoztatási rátája alacsonyabb, a munkanélküliség aránytalanul sújtja őket, és hamarabb hagyják el a munkaerőpiacot. A súlyos fogyatékossgal élő személyek nagy része nem a nyitott munkaerőpiacon, hanem úgynevezett védett munkahelyet kínáló létesítményekben dolgozik. Az ilyen rendszerek különbözőek, és nem mind biztosítják a megfelelő munkakörülményeket vagy a munkához kapcsolódó jogokat a fogyatékossgal élő személyek számára, valamint a nyitott munkaerőpiachoz vezető utakat”* (Európai Bizottság, 2021, 9. pont).

Hazánkban a FEOR számok szerinti elemzés azt mutatja, hogy a fogyatékos személyek többségét, közel kétszeres arányban alap- és középfokú, szakképzettséget nem igénylő foglalkozásokban alkalmazzák. A KSH 2011. évi adatai szerint a fogyatékossgal élő személyek leginkább a feldolgozóiparban és a szakképzettséget nem igénylő munkakörökben helyezkedtek el (KSH, 2011c). 2016-ban bár nem kerültek lekérdezésre a foglalkozási körök, de a megkérdezett személyek hátrányos megkülönböztetésre utaló tapasztalatai elsősorban a foglalkoztatás (8,4 százalék), a közlekedés (7,5%) és az egészségügyi ellátás (7,2%) területén jelentkeztek (KSH, 2018, p. 27). Bodorné és Parádi (2019) 2016. decemberi szűrt NAV-adatai szerint a gazdasági, igazgatási, érdekképviseleti vezetők, törvényhozók és a felsőfokú képzettség önálló alkalmazását igénylő foglalkozások körében csupán 0.0013 volt az aránya diplomás fogyatékos személyeknek.

A fogyatékos személyek foglalkoztatási rátája 2011-ben összesen éppen meghaladta a 15 százalékot, miközben a hazai ráta 49,1 százalék volt (KSH, 2011b). Mindösszesen a fogyatékos személyek 37,65 százaléka rendelkezett középfokú (érettségi vagy szakmai oklevél) végzettséggel és 8,98 százaléka felsőfokú végzettséggel. A végzettség nélküliek aránya az értelmi fogyatékos személyek körében volt a legmagasabb (53,4 százalék), a foglalkoztatási ráta is e csoporton belül volt az egyik legalacsonyabb (KSH, 2011a, 2011b).

A 2016. évi mikrocenzus adatai szerint a hátrányos megkülönböztetés a 45 év feletti foglalkoztatásában a legnagyobb mértékű, ami a fogyatékossgal alapú megkülönböztetés mellett az ageizmus jelenségére is utalhat (KSH, 2018). Az adatok alapján megállapítható, hogy mérsékelten emelkedő tendencia jelent meg a foglalkoztatásban (16%-ra nőtt), és egyre jelentősebb, 46 százalék az

⁸ A 2020. évi ÁSZ-jelentés szerint 2020. április-májusban a havi új (nem pályakezdő) álláskeresők között közép-, és felsőfokú végzettségű személyek száma is megnőtt, azonban ezt követően meredeken csökkent a számuk három hónapon belül, de jelentősen magas maradt az álláskeresők száma az alapfokú, vagy annál kevesebb végzettségű személyek körében.

öregségi nyugdíjasok aránya is a populációban. A rokkantsági alapon megállapított jogosultságok, ellátások körének szűkülésével az igénybevevők száma is csökkent. Az öregségi nyugdíjasok számának növekedése a korfa elmozdulását hozza maga után, az egészségügyi szolgáltatások javulásával és a diagnosztikai környezet fejlődésével a fogyatékossgal élő személyek körében is megnövekedett az átlagos élettartam. Valószínűleg ezen tényezők hatására a fogyatékossgal alapú támogatásokra már nem jogosult populáció nem tartja magát fogyatékos személynek (KSH, 2018), így lehetséges, hogy az önbevalláson alapuló adatfelvételeknél sem jelennek meg.

A felsőoktatás szereplőinek lehetőségei, kihívások

A fogyatékossgal élő hallgatók jogait, támogatását elsősorban az Nftv. szabályozza. A főbb kedvezmények: a fogyatékossgal élő hallgató támogatási ideje négy félévvel megnövelhető minden képzési szinten (47. §. (4)). Biztosítani kell a hozzá igazodó felkészítést és vizsgáztatást, továbbá szükség esetén mentesíteni kell egyes tantárgyak, tantárgyrészek teljesítése és a nyelvvizsga egy része és/vagy szintje alól (49.§. (8)). A fogyatékossgal igazolásának rendjét és a tanulmányokkal kapcsolatos részletesebb elveket, jogosultságokat fogyatékossgal típusa szerint a 87/2015. (IV.9.) Korm. rendelet szabályozza a 62. §.-ban. Itt tér ki a rendelet az egyetemi és kari koordinátorok feladataira is.

Az Országos Fogyatékossgügyi Program végrehajtásának 2022. évig tartó Intézkedési Tervének 3.10. pontja szorgalmazza a fogyatékossgügyi koordinátori rendszer tovább működtetését, illetve a szolgáltatások áttekintését és az együttműködési lehetőségeket feltárásával szolgáltatási rendszert kiépítését az elérhető szolgáltatásokról (1187/2020. Korm. határozat).

Barakonyi és Pankász (2019) vizsgálata azt mutatja, hogy a képző intézményekben a fogyatékossgal élő hallgatók támogatásának beágyazottsága különböző mértékű. A vizsgált intézmények 20 százalékában hiányzik a fogyatékossgügyi koordinátor, az intézményi szolgáltatások pedig leginkább csak az alapvető igényekre reagálnak, a speciális igények kielégítésére (például jelnyelvi tolmács) kevés a lehetőség. Hrabéczy és Pusztai (2019) szerint a felsőoktatási intézményi szolgáltatások csak kiegészítő jellegűek, az eredményességet nagymértékben befolyásolja az egyén társas kontextusa, kiemelten a család és a pedagógusok támogatása. Az érintett hallgatók számára a korábbi védőháló közvetett módon a felsőoktatásban is érvényesíti hatását, mivel a tanuló magabiztosabban fordul segítségért akkor, ha erre a korábbiakban a környezete lehetőséget és tájékoztatást adott. A támogató környezet megléte vagy hiánya pedig a pályaválasztásban is megmutatkozik.

Hrabéczy és Pusztai (2019) szerint lemorzsolódási tényező lehet a túlfutás is, ami azt jelenti, hogy az érintett hallgató az államilag megtámogatott 12 félév kihasználása után igénybe vehet további négy félévet. A vizsgálat szerint magasabb a fogyatékossgal élő hallgatók aránya a még tanulók körében, és felülreprezentáltan jelennek meg a mozgáskorlátozott, valamint a látás-, hallás- és beszéd fogyatékossgal élő hallgatók.

Egy jó gyakorlat: az ELTE SHÜTI⁹

Az ELTE körülbelül 33 ezer hallgatója közül a speciális szükségletű hallgatók száma jelenleg 435-440 fő, közülük a legtöbb érintett hallgató a Bölcsészettudományi Karon és a Bárczi Gusztáv Gyógypedagógiai Karon tanul. A Fogyatékossgügyi Központ utódintézményeként az ELTE Karain tevékenykedő fogyatékossgügyi koordinátorok összefogására 2015-ben megalakult a Speciális Hallgatói Ügyeket Támogató Iroda (SHÜTI). Célja a lemorzsolódás megelőzése érdekében a speciális szükségletű egyetemi hallgatók tanulmányainak támogatása, együttműködve a kari fogyatékossgügyi koordinátorokkal és az ELTE egyéb támogató szolgáltatásaival. Az iroda hét főnyi (gyógypedagógus, szociális gondozó, informatikus) főállású munkatársainak munkáját külső szakemberek is támogatják.

Az ELTE számos szolgáltatást kínál a speciális szükségletű hallgatóknak. Tanulmányaik ideje alatt különböző támogatásokat vehetnek igénybe (tanulótárs szolgáltatást, jegyzetelő). Segítséget kaphatnak a kollégiumi elhelyezésben és a könyvtárhasználat, Neptun-használat során.

⁹ A SHÜTI iroda munkatársaival 2022. tavaszán Handbauer Katalin, Szemők Viktória, Pallaga Alexandra (ELTE PPK Andragógia mesterszakos hallgatók) készített interjút.

Tanulásmódszertani tanácsadáson vehetnek részt és informálódhatnak a vizsgán kapható kedvezményekről és a különböző pályázati lehetőségekről. Csatlakozhatnak a számukra létrehozott, zárt levelezőlistához és Facebook csoporthoz, ahol a fontosabb információkról, aktualitásokról tudnak tájékozódni.

Az SHÜTI igyekszik széleskörűen – egyéni és csoportos foglalkozások formájában – tájékoztatni az érintett hallgatókat az elérhető támogatási lehetőségekről, szolgáltatásokról. Tavasszal nyílt napot szerveznek érdeklődő középiskolásoknak. Ősszel pedig a Nulladik Napi tájékoztató program keretében – elsőéves hallgatóknak tartanak tájékoztatót. A SHÜTI rendelkezik saját Facebook oldallal¹⁰, valamint az ELTE honlapján is elérhetőek.¹¹ A kari honlapokon is jellemző a külön információs aloldal.

Ami a támogatás ügymenetét illeti, a támogatás igénylő, speciális szükségletű hallgatók a kari fogyatékosügyi koordinátoroknál regisztrálnak, és informálódnak. A SHÜTI-vel specifikus gyógypedagógiai, szociális gondozói vagy informatikai segítséget igénylő hallgatók kerülnek kapcsolatba, akik az egyéni vagy csoportos szolgáltatásokat a kari koordinátortól kapott igazolással vehetik igénybe. Az egyéni hallgatói kérdések leggyakrabban tanulmányi és oktatásszervezési problémákra, kedvezményekre, speciális szolgáltatásokra vonatkoznak. A csoportos foglalkozások köre érdeklődéseknek megfelelően változatos (Speciális karriermenedzsment kurzus, Angol beszélgető klub, Játéklklub, Asperger csoport, Filmklub és adaptált sporttevékenységek).

Az ELTE személyi segítő rendszere

Innovatív szolgáltatásnak tekinthető az ELTE személyi segítő rendszere. A szolgáltatás a személyi segítőkre épül, azokra, akik vállalják, hogy személyesen, közvetlenül segítik fogyatékosággal élő hallgatótársukat eligazodni az egyetemi élet – tanulmányokkal, ügyintézással kapcsolatos – útvesztőiben. A leggyakoribb, egyéni személyes segítési területek a következők: „együtt tanulás, korrepetálás; jegyzetelés; egyetemi ügyintézés; Neptun-használat; könyvtárhasználat; kísérés; napi életvitel támogatása a kampusz/kollégium területén; közös részvétel szabadidős tevékenységekben: egyetemi rendezvényeken, programokon, a közösségi élet terén. Az ellátott feladatok minden esetben a speciális szükségletű hallgató igényei és a segítő vállalásai szerint alakulnak.” (Személyi segítő, n.d., 2. kérdéscsoport).

Az érintett hallgató maga választhatja meg a személyes segítőt, akiben megbízik, rendszerint ismerős vagy csoporttárs, aki önként vállalja a feladatot. Az érintett hallgató, ha nem talál saját maga segítőt, választhat a SHÜTI személyi segítő adatbázisából. A személyi segítő díjazása az ELTE Iskolaszövetkezeten keresztül történik.

Összefoglalás

A tanulmány áttekintve a nemzetközi és hazai főbb jogszabályi környezetet és néhány a témában az elmúlt években született helyzetelemző tanulmányt, felhívja a figyelmet arra, hogy a köznevelésben tapasztalható szegregáció, felsőoktatás területén megjelenő egyenetlen szolgáltatási, támogatási rendszer, a foglalkoztatás területén mutatkozó hátrányos megkülönböztetés újratermeli az egyenlőtlenségeket, a meglévő társadalmi különbségeket. Mivel a fogyatékoság befolyásolja az oktatási-képzési és foglalkoztatási lehetőségek igénybevételét, s a felzárkóztatás érdekében a képző intézmények nagyobb figyelmére, a jó gyakorlatok terjesztésére és alkalmazására, valamint az esélyegyenlőségi politika rendszerszintű beavatkozásaira lenne szükség.

¹⁰ <https://www.facebook.com/elteshuti/> (Letöltés ideje: 2022. 09. 12.)

¹¹ <https://www.elte.hu/eselyegyenloseg> (Letöltés ideje: 2022. 09. 12.)

Felhasznált szakirodalom

Jogszabályok

- 1998. évi XXVI. törvény a fogyatékos személyek jogairól és esélyegyenlőségük biztosításáról. http://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=99800026.TV
- Magyarország Alaptörvénye (2011. április 25). <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=A1100425.ATV> (Utolsó letöltés: 2022. 09. 05.)
- 2011. évi CXCV. törvény a nemzeti köznevelésről. http://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=A1100190.TV (Utolsó letöltés: 2022. 09. 05.)
- 2011. évi CCIV. törvény a nemzeti felsőoktatásról. http://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=A1100204.TV (Utolsó letöltés: 2022. 09. 05.)
- 87/2015. (IV. 9.) Korm. rendelet a nemzeti felsőoktatásról szóló 2011. évi CCIV. törvény egyes rendelkezéseinek végrehajtásáról. <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=A1500087.KOR> (Utolsó letöltés: 2022. 09. 05.)
- 2019. évi LXXX. törvény a szakképzésről. <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a1900080.tv> (Utolsó letöltés: 2022. 09. 05.)
- 1187/2020. (IV. 28. Korm. határozata az Országos Fogyatékosügy Program végrehajtásának 2022. évig tartó Intézkedési Tervéről. <https://nit.hu/jogszabaly/2020-1187-30-22> (Utolsó letöltés: 2022. 09. 12.)

Szakirodalmak

- Állami Számvevőszék (2020). *Járványhelyzet és munkaerőpiac*. Elemzés. https://www.asz.hu/storage/files/files/elemezsek/2020/jarvanyhelyzet_munkaeropiac_2020_09_30.pdf?download=true (Utolsó letöltés: 2021. 07. 13.)
- Barakonyi E. & Pankász B. (2019). A felsőoktatási intézmények gyakorlata a fogyatékos hallgatók esélyegyenlőségének biztosításában. Egy kutatás áttekintő összefoglalása. *Munkaügyi Szemle*, 62(3), 20-38. <http://www.munkaugyiszemle.hu/felsooktatasi-intezmenyek-gyakorlata-fogyatekos-hallgatok-eselyegyenlosegenek-biztositasaban-egy> (Utolsó letöltés: 2021. 07.13.)
- Bazsalya B. & Hörich B. (2021). Iskolák közötti egyenlőtlenségek alakulása 2010 után. *Educatio*, 29(3), 425–448. <https://doi.org/10.1556/2063.29.2020.3.7>
- Bauer J. & Niehaus M. (2013). Hochqualifizierte Menschen mit Behinderung: Ergebnisse einer regionalen Transitionsstudie von der Hochschule in die Erwerbstätigkeit. *bwp@Spezial 6 Hochschultage Berufliche Bildung*, Fachtagung 05. http://www.bwpat.de/ht2013/ft05/bauer_niehaus_ft05-ht2013.pdf (Utolsó letöltés: 2022. 09. 12.)
- Bell, M. (2019). People with intellectual disabilities and labour market inclusion: What role for EU labour law? *European Labour Law Journal*, 11(1), 3-25. <https://doi.org/10.1177/2031952519882953>
- Bodorné K. K. & Parádi-Dolgos A. (2019). Diplomás fogyatékosok munkaerő-piaci esélyei. *Munkaügyi Szemle*, 62(3), 66-74. <http://www.munkaugyiszemle.hu/diplomas-fogyatekosok-munkaero-piaci-eselyei> (Utolsó letöltés: 2022. 09. 12.)
- Botha, P. A., & Leah, L. M. (2020). Exploring public sector managers' attitudes towards people with disabilities. *SA Journal of Human Resource Management*, 18. <https://doi.org/10.4102/sajhrm.v18i0.1421>
- Dunás-Varga I. (2020). Dunás-Varga I. (2020). Attitudes regarding the education and employment of persons with disabilities. *Fogyatékoság és Társadalom*, 6(2), 166-177. [10.31287/FT.en.2020.2.13](https://doi.org/10.31287/FT.en.2020.2.13)
- Dunás-Varga I. (2021). Az oktatásban való részvétel, a végzettség és a foglalkoztatás összefüggései, különös tekintettel a fogyatékosokkal élő személyek helyzetére. In Perlusz. A., Cserti-Szauer Cs. & Sándor A. (szerk.). *Fogyatékos emberek a 21. századi magyar társadalomban*. (pp. 21-31). ELTE BGGYK és Gyógynevelés Fejlesztéséért Alapítvány. <https://edit.elte.hu/xmlui/static/pdfs/web/viewer.html?file=https://edit.elte.hu/xmlui/bitstream>

- [m/handle/10831/54881/Fogyat%C3%A9kos_szem%C3%A9lyek_a_21._sz%C3%A1zadi_magyar_t%C3%A1rsadalomban_A.pdf?sequence=1&isAllowed=y](https://m.handle/10831/54881/Fogyat%C3%A9kos_szem%C3%A9lyek_a_21._sz%C3%A1zadi_magyar_t%C3%A1rsadalomban_A.pdf?sequence=1&isAllowed=y) (Utolsó letöltés: 2022.02.15.)
- ELTE honlapja. Esélyegyenlőség 1 <https://www.elte.hu/eselyegyenloseg/segitok>
 - Európai Bizottság (2010). *Európai fogyatékoságügyi stratégia 2010–2020: megújított elkötelezettség az akadálymentes Európa megvalósítása iránt*. Bizottsági közlemény. Brüsszel. <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2010:0636:FIN:HU:PDF> (Utolsó letöltés: 2020. 01.15.)
 - Európai Bizottság (2021). *Stratégia a fogyatékosággal élő személyek jogainak érvényre juttatásáért (2021–2030)*. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HU/TXT/?uri=COM:2021:101:FIN#PP4Contents> (Utolsó letöltés: 2021. 05. 26.)
 - Fazekas Á. S. (2018). *Felsőoktatáshoz történő hozzáférés és a felsőoktatásban való részvétel vizsgálata a fogyatékosággal élő személyek vonatkozásában*. Disszertáció, ELTE TÁTK. https://edit.elte.hu/xmlui/static/pdf-viewer-master/external/pdfjs-2.1.266-dist/web/viewer.html?file=https://edit.elte.hu/xmlui/bitstream/handle/10831/44521/Fazekas_Agnes_Sarolta_doktori_ertekezes.pdf?sequence=11&isAllowed=y (Utolsó letöltés: 2022. 09. 06.)
 - Fehérvári A. & Tomasz G. (szerk., 2015). *Kudarok és megoldások. Iskolai hátrányok, lemorzsolódás, problémakezelés*. Oktatáskutató és Fejlesztő Intézet. https://ofi.oh.gov.hu/sites/default/files/attachments/1502940_kudarok_es_megoldasok_beli_v.pdf (Utolsó letöltés: 2021. július 13.)
 - Fischer G. (2009). Az integrációval kapcsolatos attitűdök kutatása. *Gyógypedagógiai Szemle*, 37(4), 254–268. https://epa.oszk.hu/03000/03047/00046/pdf/EPA03047_gyosze_2009_4_254-268.pdf (Utolsó letöltés: 2022. 09. 05.)
 - Gordosné Sz. A. (2004). *Bevezető általános gyógypedagógiai ismeretek*. Nemzeti tankönyvkiadó.
 - Handbauer K, Szemők V. & Pallaga A. (2022). Speciális szükségletű hallgatók helyzete az ELTE-n. Kézirat, ELTE PPK.
 - Haidegger M. & Kozicz Á. (2013). A fogyatékosággal élő személyek képzése - Az ombudsmani vizsgálatok tükrében. *ESÉLY - Társadalom- és szociálpolitikai folyóirat*, 24(1), 120–124. http://www.esely.org/kiadvanyok/2013_1/haidegger.pdf (Utolsó letöltés: 2022.02.15.)
 - Hangya D. (2019). *“Egyenlő partner szeretnék lenni!” Fogyatékosággal élő felnőttek iskolarendszeren kívüli felnőttképzéshez való egyenlő esélyű hozzáféréseinek komplex vizsgálata*. Disszertáció, ELTE PPK. https://ppk.elte.hu/dstore/document/264/%C3%89rtekez%C3%A9s%20t%C3%A9zisei_magyar_Hangya%20D%C3%B3ra.pdf (Utolsó letöltés: 2020.02. 25.)
 - Horváth M (2005). Előadása a PTE konferencián. http://tamogatoszolgalat.pte.hu/sites/tamogatoszolgalat.pte.hu/files/oldal_mo/fogyatekossag_gal_elo_hallgatok_a_felsooktatásban.pdf (Utolsó letöltés: 2020. 02. 28.)
 - Hrabéczy A. (2022). A felsőoktatás és a munkaerőpiac közötti átmenet fogyatékosággal élő diplomás személyek esetében. *Neveléstudomány: oktatás – kutatás – innováció*, 10(2), 5-20. http://nevelestudomany.elte.hu/downloads/2022/nevelestudomany_2022_2_5-20.pdf (Utolsó letöltés: 2022. 09. 06.)
 - Hrabéczy A. & Pusztai G. (2020). Fogyatékosággal élő hallgatók tanulmányi pályafutása a felsőoktatási adminisztratív adatok tükrében. *Iskolakultúra*, 30(11), 3–23. https://epa.oszk.hu/00000/00011/00238/pdf/EPA00011_iskolakultura_2020_11_003-023.pdf (Utolsó letöltés: 2022. 09. 06.)
 - Kraiciné Sz. M. (2013). Sajátos Tanulási-Tanítási Igényű Felnőttek. *Kultúra és Közösség*, 4(1), 51–62. http://www.kulturaeskozosseg.hu/pdf/2013/1/KEK_2013_1_07.pdf (Utolsó letöltés: 2021.01.15.)
 - KSH (2011a). 1.5. A 15 éves és idősebb fogyatékosággal élők legmagasabb befejezett iskolai végzettség és a fogyatékoság típusa szerint. Statisztikai adattábla. http://www.ksh.hu/nepszamlalas/docs/tablak/fogyatekossag/11_01_05.xls (Utolsó letöltés: 2021. 07. 13.)

- KSH (2011b). 2.2.2 A fogyatékosokkal élők a fogyatékosok típusa, gazdasági aktivitás és nemek szerint. Statisztikai adattábla. http://www.ksh.hu/nepszamlalas/docs/tablak/fogyatekossag/11_02_02_02.xls (Utolsó letöltés: 2021. 07. 13.)
- KSH. (2011c). 2.2.8. A fogyatékosokkal élő foglalkoztatottak a fogyatékosok típusa, foglalkozási főcsoport és nemek szerint. http://www.ksh.hu/nepszamlalas/docs/tablak/fogyatekossag/11_02_02_08.xls (Utolsó letöltés: 2019. 05. 15.)
- KSH. (2018). *Mikrocenzus 2016. 8. A fogyatékos és az egészségi ok miatt korlátozott népesség jellemzői.* https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/mikrocenzus2016/mikrocenzus_2016_8.pdf (Utolsó letöltés: 2021.07. 13.)
- KSH (2021a). 20.1.1.8. A foglalkoztatottak száma legmagasabb iskolai végzettségük szerint, nemenként [ezer fő]. Statisztikai adattábla. Utolsó frissítés: 2021. április 06. https://www.ksh.hu/stadat_files/mun/hu/mun0008.html (Utolsó letöltés: 2021. 07.13.)
- KSH (2021b). 20.1.1.27. Munkanélküliségi ráta befejezett legmagasabb iskolai végzettség szerint, nemenként [%]. Statisztikai adattábla. Utolsó frissítés: 2021. április 06. https://www.ksh.hu/stadat_files/mun/hu/mun0034.html (Utolsó letöltés: 2021. 07. 13.)
- Könczei Gy. & Hernádi I. (2011). A fogyatékosok tudomány fő fogalma és annak változása. In Nagy Z. É. (szerk). *Az akadályozott és az egészségkárosodott emberek élethelyzete Magyarországon.* (pp. 7-21). NCSSZI. http://www.ncsszi.hu/download.php?file_id=1904 (Utolsó letöltés: 2022. 09. 15.)
- Lysaght, R., Šiška, J., & Koenig, O. (2015). International Employment Statistics for People With Intellectual Disability-The Case for Common Metrics: International Employment Statistics. *Journal of Policy and Practice in Intellectual Disabilities*, 12(2), 112–119. <https://doi.org/10.1111/jppi.12113>
- Nota, L., Santilli, S., Ginevra, M. C., & Soresi, S. (2014). Employer Attitudes Towards the Work Inclusion of People With Disability. *Journal of Applied Research in Intellectual Disabilities*, 27(6), 511–520. <https://doi.org/10.1111/jar.12081>
- Oktatási Hivatal (2021a). Sajátos nevelési igényű gyermekek, tanulók száma fogyatékosok típusa szerinti bontásban. Közérdekű adatigénylés ügyiratszám: KIR/6430-2/2021.
- Oktatási Hivatal (2021b). Hátrányos helyzetű és halmozottan hátrányos helyzetű gyermekek, tanulók adatai. Közérdekű adatigénylés ügyiratszám: KIR/6430-2/2021.
- Oktatási Hivatal (2021c). 2.4.3.2. Fogyatékosok. In Felsőoktatási felvételi tájékoztató. https://www.felvi.hu/felveteli/jelentkezes/felveteli_tajekoztato/FFT_2022A/2_pontszamitas/2_4_tobblepontok/243_eselyegyenloseg/2432_fogyatekossag (Utolsó letöltés: 2022. 09. 05.)
- Petri G. & Markos B. (2021). *Akadályok felsőfokon - Mozgáskorlátozott emberek egyetemi részvételének akadályai.* Tanulmány. Budapest: Mozgáskorlátozottak Egyesületeinek Országos Szövetsége. http://www.meosz.hu/wp-content/uploads/2021/06/MEOSZ_Felsooktatasi-tanulmany-egyesített-v.pdf (Utolsó letöltés: 2021. július 12.)
- Pongrácz K. (2017). *Többségi tanulók fogyatékosokkal élő társakkal szembeni attitűdjének vizsgálata.* Disszertáció, ELTE PPK. https://ppk.elte.hu/file/Pongracz_Kornelia_disszertacio.pdf (Utolsó letöltés: 2020. 02. 26.)
- Pusztai G. & Szabó D. (2014). Felsőoktatási hallgatók és fogyatékosokkal élő társaik. *Kapocs*, 13(4), 50-66. http://epa.oszk.hu/02900/02943/00063/pdf/EPA02943_kapocs_2014_4_23-36.pdf Utolsó letöltés 2022.09.13.
- Stepaniuk, I. (2019). Inclusive education in Eastern European countries: A current state and future directions. *International Journal of Inclusive Education*, 23(3), 328–352. <https://doi.org/10.1080/13603116.2018.1430180>
- Szabó D. (2016). Láttelep a pedagógusok befogadó neveléshez-oktatáshoz való hozzáállásáról. *Iskolakultúra*, 26(4). <https://doi.org/10.17543/ISKKULT.2016.4.21>

-
- Szellő J. (2015, szerk.). Fogyatékos és egészségkárosodott fiatalok pályorientációjának helyzete. Elemző tanulmány. <http://revprojekt.hu/ckfinder/userfiles/files/TANULM%C3%81NY.pdf> (Utolsó letöltés: 2020. 02. 28.)
 - Személyi segítők. (n.d.). <https://www.elte.hu/eselyegyenloseg/segitok> (Utolsó letöltés: 2022. 09. 12.)
 - Tardos K. (2015). *Halmazódó diszkrimináció. Kirekesztés és integráció a munkaerőpiacon.* Belvedere Meridionale. http://www.belvedere.meridionale.hu/letolt/TardosK_Halmazodo_Belvedere2015_online.pdf (Utolsó letöltés: 2022. július 12.)
 - Török R. (2016). A pályadöntési énhatékonyság sajátosságai és változási mintázatai sajátos nevelési igényű és tipikus fejlődésű középiskolások körében. Doktori disszertáció, ELTE PPK. https://ppk.elte.hu/file/torok_reka_disszertacio.pdf (Utolsó letöltés: 2021. július 12.)
 - United Nations (2006). *Convention on the Rights of Persons with Disabilities.* Magyar fordítás. <http://www.un.org/disabilities/documents/natl/hungary.doc> (Utolsó letöltés: 2022.02.15.)